

Fejlődés és Erkölcsstan.

(III-ik és befejező közlemény.)

Szerző jegyzései értekezéséhez.

4. lap 10 sor. „*Látszatait mutatják.*“

Óvakodással szólék a körben forgó fejlődésnek az élő lényekben mutatkozó «látszatosságáról»¹⁾; mert szemesen vizsgálva a növény és állat életfolyamát egy magába visszatérő kör nem tükrözi pontosan. Igazában az történik, hogy a legalsó szervezetek kivételével a növekedő csirának egy része (*A*) a szervezeteket és szerveket hozza létre, a másik része (*B*) pedig kezdeties állapotban marad vagy csak csekély mértékben változik. Az (*A*) félből a megnőtt lény válik, és előbb-utóbb elpusztul, holott a (*B*) télemek némely részei kiválnak és mint magzat folytatják a faj életét. E szerint, ha egy szervezetnek legkorábbi (*B*) elődjétől való leszármazása egyenes vonalát felfelé nyomozzuk, úgy jő ki, hogy (*B*) soha se halt ki mint egész, hanem csak részei hullottak el és haltak ki minden egyes maradékában.

Mindenki tudja, miképp viselkednek az epertő «indái» Egy élő szövetű szálhajtás untalan nő a szabad végén, míg jó hosszúra nyúlik. Közbe-közbe rügyeket fejt, a melyekből epertővek kelnek és ezek az inda kapcsoló szárai elhaltával függetlenekké válnak.²⁾ De az inda megmaradt része határtalanul élhet s nőhet és ha a körülmények kedvezők, nem látni okát, hogy miért haljon ki valaha. A (*B*)nek nevezett állomány hasonló némileg az indához. Ha helyreállíthatnók azt a szakadatlanságot,³⁾ a mely egykor a (*B*) részei tulajdona és a leszármazás egyenes vonalán minden egyénben benne volt, azok egy indát alkotnának, a mely az egyéneket összekapcsolná és sohase veszne ki egészen.

1) The appearance of cyclical evolution.

2) Az epertenységstők nem várják meg az indaszár természetes halálát, hanem mihelyt a rügyéből kelt tő meggyökeresedik, elvágják az anyatóhoz kapcsoló részét.

3) Continuity.

Egy faj változatlanul él, mindaddig, míg a fejlődésnek (B)ben honoló hathatósága megmarad; mindaddig, míg pl. az eperinda rü-gyeiből jellegszerű epertövek valandók. De e fajnak eléhaladó fejlő-désével a (B)beli hathatóság is mindig főlebb-főlebb fokozódik. A hátrahaladó fejlődésben¹⁾ az ellenkező történik. Az «atavismus»²⁾ jelenségei azt látszanak bizonyítani, hogy a hátrahaladó fejlődés, azaz egy vagy más fajnak korábbi valamelyik alakjára való visszatérése, számbaveendő lehetőség. Az az alkat egyszerűsödése azonban, a mely egy csoport elődi tagjaiban gyakori, nem tartozik ama jelenség alá. A nyű alakú, tagatlan *Lernaea*³⁾ a csoportjabeli soktagú álla-tok fejlődésének egyik fokozatához sem hasonlít.

B. Ide vág korunk híres zoo- és biologusa, Weisman ivarsejt-elmélete is.⁴⁾ Meg van benne a főlebb magyarázott A és B rovat, de azzal a különbséggel, hogy substratumaik vannak, a mik nélkül szerzőnkéi, mint elvont fogalmak, szűkölködnek. W. a szöveteket alkotó sejteket különbözteti meg ivariakra és szövetiekre; amazok örökre maradandók, halhatatlanok, ezek ideiglenesek, veszendők. Minthogy H. nem említi, hihetőleg egymástól függetlenül jött a két tudós azonos feltevésekre, a mely körülmény valószínűségök mel-lett szól.

4. l. 14. s. al. „*hogyan van.*“

Herakleitos mondja: «Ποτάμιον γὰρ οὐκ ἐστὶ δις ἐμβῆναι»: de egészen pontosan szólva, a folyó megmarad, noha az azt alkotó víz változik — éppen úgy, mint hogy egy ember megtartja az azo-nosságát, bárha testének egész állománya untalan más-más.

Seneca igen jól fejezi ki (Epist. LVIII.): «Corpora nostra rapi-untur fluminum more, quidquid vides currit cum tempore; nihil ex his quae videmus manet. Ego ipse dum loquor mutari ista, mutatus sum. Hoc est, quod ait Heraclitus: „In idem flumen bis non descen-dimus.“ Manet idem fluminis nomen, aqua transmissa est. Hoc in amne manifestius est, quam in homine, sed nos quoque non minus velox cursus praetervehit.

9. l. 11. s. al. „*tőprengések poklait.*“

«Multa bona nostra nobis nocent, timoris enim tormenta me-moria reducit, providentia anticipat. Nemo tantum praesentibus mi-ser est.» (Seneca. Epist. V.)

A Római Bacon bölcs és fontos aphorismái közt kevés érteti

1) The progressiv evolution.

2) „Atavismus“ műszó alatt azt a jelenséget érjük, hogy bizonyos faj egyénein korábbi nemzedék jegyei vagy tulajdonságai mutatkoznak. Mint pl. ha egy nemesített almafa vadalmát terem.

3) Rákfélék (Crustacea) családjába tartozó nem.

4) Sexualzellen.

mélyebbre hatólag az élet valódiságait,¹⁾ mint a «*Multa bona nobis nocent.*» Ha rossz dolgokban jó lélek van, legalább éppen oly igaz az is, hogy a jó dolgokban rossz lélek van. Mert a dolgoknak szint-úgy, mint az emberekben, megvannak a (jó) tulajdonságaik hibái.²⁾ A tapasztalástól tanult, legutóbbi és nem legkevésbé fontos lecczék egyike az, hogy bármely alakú sikerért súlyosan kell adóznunk, és hogy az áldások közönségesen a felsülés³⁾ lárváját viselik.

13. l. 12. s. „*lélekvándorlásban.*“

«Minden ember testében van lélek, a mely a test halálakor elreppen, mint madár a kalitkájából, és új életre kél, . . . vagy mennyekre, vagy pokolira, vagy földre. Egyetlen-egy kivétel oly ember ritka esete, a ki ebben az életben az Isten igazi ismeretéhez jutott. A Buddhismus előtti elmélet szerint az Istenek útján az Istenhez ér és vele egyesülve, halhatatlan életre kél, a melyben az egyénisége nem enyészik el. A későbbi elméletben a Nagy Lélek teljeseen elnyeli az ember lelkét, ez elvész benne s aztán nincs független létezése. Minden más ember lelke a test halálával új létezésbe megy át a lét sok különféle alakjai valamelyikébe. A mennyben vagy a pokolban nem száll testbe a lélek, hanem istenné vagy alistenné⁴⁾ válik; a nagy isteneken kívül semmi emberfeletti lényt nem kell örökkévalónak, hanem csak ideiglenes teremtménynek tartani. A lélek, ha visszatér a földre, vagy száll, vagy nem száll új testbe; ez pedig lehet emberi lény, állat, növény vagy akár élettelen test. Mert mindezeknek lelkei vannak és e lelkek s az emberekéi közt nincs voltaképpeni különbség — mindnyájok csak szikrái levén a Nagy Szellemnek, a ki egyedül a valódi létezés.» (Rhys Davids, Hibbert Lectures, 1881.)

Mert a mit az Indiai bölcselétről beszéltem, azt kiváltképpen a kezdeties Buddhismus és ennek a Hindu gondolkodáshoz való viszonya világos magyarázatának köszönhetem, a melyet Rhys Davids az értekezéseiben közölt. Dr. Oldenberg «Buddhája» is sokat segített. Az átköltözés elméletének eredete megfejtetlen kérdés. Világos, hogy nagyon különbözik az Egyiptomiak lélekvándorlásától.⁵⁾ Tény az, hogy mivel az emberek a más világot ennek az álomképeivel⁶⁾ lakatják, az Egyiptomi tan az Indiait, mint ősiebbet teszi fel.

Rhys Davids részletesen tárgyalja az átköltözés erkölcsi fontosságát. «A legutóbb hirdetett fürkészetek⁷⁾ egyike azt törekszik megállapítani, hogy minden ember jelleme az elődeitől öröklött jellemben leli magyarázatát, abban t. i., a mely mult létezésék végetlen sorában alakult fokozatosan; csakhogy módosítják a születése körülményei, ámde ezek a körülmények is szint' úgy mult okok ered-

1) Realities. — 2) Les defauts de leur qualités. — 3) Failure. — 4) Demon. — 5) Metempsychos's. — 6) Phantoms. — 7) Speculation.

ményei. Gotama fürkészését szint' azon szókkal lehetne kifejezni. De azt a csudaszerű feladatot is megkísérti kinagyarázni, még pedig más alakban, mint a hogy a korunkbeli elmélet eléadóinak tetszett, a melyet a Jób könyve bámúlatos drámája is szándékszik kimagyarázni, — u. m. azt a tényt, hogy a jó szerencsének meg a nyomornak kiosztogatása *merőben* független azoktól az erkölcsi tulajdonságoktól, a melyeket az emberek jóknak vagy rosszaknak neveznek. Nem csudálhatni, hogy egy tanító (Gautama), a kinek rendszere oly lényegesen erkölcsjavítás,¹⁾ kötelességének érzi okát keresni annak az ügy látszó igazságtalanságnak. Annál is inkább, mivel az öröklötte hit: a lélek átköltözése gondoskodott egy oly megoldásról, a mely tökélyesen kielégítette mindazokat, a kik azt a hitet elfogadhatták.» (Rhys Davids. Hibbert Lectures.) Bátorkodom ajánlani, hogy az idézett helyen a «*merőben*»-t váltsuk ezzel fel: «nagy mértékben.» Hogy egy hajó útja jól vagy rosszul üssön ki, nagy mértékben független a kapitánya viselkedésétől, de szintoly nagy mértékben függ attól a viselkedéstől is. Egy orkánnal szemben tehetetlen, de jókora vihart kiállhat.

13. l. 10 s. al. „*ős számadásnak.*“

«A lélek külső állapotát minden újjászületésben egy előbbi születésbeli cselekvényei határozzák el: de minden külön cselekvény és nem a rossz és jó cselekvények öszvegei összemérése hajtja a serpenyőt erre vagy arra. Egy jó ember, a ki csak egyszer rágalmazott, százezer évet tölthet el, mint isten, és miután jó cselekvényeinek kifogy az ereje, vétsége következtében némának születhetik újra és egy zsvány, a ki csak egyszer követett el irgalmasságot, ez erénye következtében király testében kelhet új életre s azután rossz élete következtében méretlen ideig szenvedhet kínokat, mint testetlen szellem, vagy sok ízben születhetik újra rabszolgának, vagy páriának.

Ezen elmélet szerint semmiképp sem lehet a cselekedet következményei elől menekülni; csakhogy csupán a saját cselekvényei következményeit kell kiállania. Ez a kényszerűség magából indul ki és soha sem szűnhetik meg, és eredményét soha sem lehet előre megmondani. Ha az rossz, sem változtatni rajta, sem elejét venni nem lehet, mert lám egy már megtörtént októl függ, melyre már semmi hatósága sincs a léleknek. Sőt semmi szakadatlan öntudat, sem *multra* való emlékezés sem útasíthatja jövő sorsa megtudásában. Egyetlen egy jó kilátása arra van, hogy szaporíthatja ez életben a jó cselekedeteit, hogy gyümölcsözzenek neki a többiekkel együtt. És ez a jövő életében is azon feltételek alatt eshetik meg, a melyek alatt a jelenvalóban, az is mint ez öregségnek, hanyat-

¹⁾ Ethical reformation.

lásnak, halálnak levén alája vetve és szintűgy, mint a jelenvaló hibák, tudatlanságok vagy bűnök elkövetésére ad alkalmat, a melyeknek megint kikerülhetetlenül kell szülniök a következményeiket. betegséget, tehetetlenséget, keserűséget. Így lökdösődik a lélek élet-ről-életre, az átköltözés nagy oceánában hullámról-hullámra. Es ebből senkinek sincs menekülése, kivéve azokat a keveseket, a kik emberi életök folytán a Nagy Szellem ismeretéhez jutnak és így halhatatlanságot nyernek, vagy, mint a későbbi bölcselek tanították, az Isteni Valóságba ¹⁾ beléhalnak.» (Rhys Davids. Hibbert Lecture.)

A halálatáni állapot, a mint azt a Hindu bölcselek képzelték, a Római Egyház Purgatoriumához hasonlít féligmeddig; csakhogy az onnan való szabadulás nem Isteni — netalán papok vagy szentek közbejárásával módosított — végzéstől, hanem az egyén tetteitől függ és hogy a jóknak vagy azoknak, a kikért jól imádkoztak, végleges kiszabadulása és mennyei áldott állapotba jutása felől biztosítja vallása a katholikust; holott a hindu egyénnek a beléhaláshoz vagyis a Nirvánába jutáshoz igen vékony remény van nyújtva.

15. l. 5—6. s. „*karma nevet adtak.*“

«Az akkoriban érvényre jutott átköltözési elméletnek az a része, a melyet nem lehetett hamisnak bizonyítani, úgy látszott, hogy egy mélyen érzett szükségén segít, úgy látszott, hogy erkölcsi okot szolgáltatott, a melynél fogva ki lehessen magyarázni a boldogságnak és keserűségnek aránytalan felosztását, a mely oly igen összeférhetetlen az emberek mostani jellemével. Annál fogva «Gautama» még mindig állította az embernek előbbi létezését, de koránt sem abban az értelemben, a melyben szokták közönségesen eléadni.» Ő a «jellem átköltözését» tanította. «Gotama azt tartotta, hogy minden lénynek, akár embernek, akár egyébnek a halálát csupán csak a ‚Karmája‘, azaz elmei és testi cselekvényei eredménye éli túl. Minden, akár emberi, akár isteni egyén kimúlt egyének hosszú sora ‚Karmájának‘ utolsó örököse, — oly hosszú sorának, hogy számítással nem lehet véget érni, vége pedig a világ romlásával fog egy időben történni.» (Rhys Davids. Hibbert Lecture.)

A fejlődés elméletében a csirának az a vergálása, ²⁾ hogy bizonyos faji jelleghez szabottan fejlődik, pl. hogy a paszulymag elvetve oly növénynyé gyarapodik, mely a *Phascolus vulgaris*-nak minden jegyeit viseli, az az ő ‚Karmája‘. Az mindazon körülményeknek, ³⁾ a melyek egy sok millió évre, arra az időre, a mikor az élet legelőbb jelent meg a földön, visszamenő ősök sorára hatottak, utolsó örököse és utolsó eredménye. A baktó állományának (B) feleresze (lásd az 1-ső jegyz.) egy kezdeties élő állományból indult, egykor szakadatlan láncz utolsó szemé, és az abból keletkezett egy-

1) Essence. — 2) Tendency. — 3) Condition.

másutáni fajok jegyei az ő fokozatosan módosított Karmája nyilatkozványai. ¹⁾ A mint Rhys Davids tanár helyesen mondja: »a hóvirág hóvirág és nem tölgyfa«, ²⁾ és éppen afféle hóvirág, mint hogy mult létezések végetlen sora Karmájának a jövedéke. ³⁾

16. l. 17. s. „létezés vágya kialszik.“

«Érdekes dolog megjegyeznünk, hogy éppen azt a pontot, a mely az elméletnek gyenge oldala, u. m. a Karma hatásának egy lénybe való tömörülését, ⁴⁾ már a korai Buddhisták is bökkenőnek ⁵⁾ látták. Részint azzal kerülték ki, hogy a haldokló egyénnek sajátságos szomja (erős vágya, Tanhá, ⁶⁾ a mely egyébaránt is nagy szerepet visel a Buddhista elméletben) okozza tettiesen a születését az új egyénnek, a kinek az előtte való egyén Karmáját örökölnie kell. De hogy az miképp eshetik meg, vagy miképp hozza létre az áhítózó vágy azt az eredményt, oly titoknak ⁷⁾ ismerték el, a melynek csak Buddha a tudója.“ (Rhys Davids, Hibbert Lecture.)

A Stoicismus és Buddhismus párhuzamos vonásait meglepve látjuk a Tanhának megfelelő «életssomj» vagy «áhítózó vágy» kifejezésekben. Seneca ezt írja (Epist. LXXVI.): «Sī enim ullum aliud bonum est, quam honestum, sequetur nos *aviditas vitae*, aviditas rerum vitam instrumentium: quod est intolerabile, infinitum, vagum.»

B. Szerzőnk beleolvassa Senecaba a Buddhismust. Az a «vágy», a mely «életet» szül, illetőleg teremt, merőben más, mint az, a mely a már meglevő «életet» kívánja folytatni. Az «aviditas vitae» után magyarázatúl következik az: «aviditas rerum vitam instrumentium.»

86. l. 11. s. al. „azon eredményhez jutunk.“

«A Buddhismus kiváló jelleme az, hogy új pályát nyitott a gondolkozásnak, hogy a feloldandó legmélyebb kérdéseket merőben más szempontból tekintette. Eltakarította a látás teréről azt az egész lélek-elméletet, a mely eddigelé babonások és tudósok elméjét egyaránt teljesen elfoglalta vala. A világ történelmében legelőször ő hirdetett oly üdvözülést, a melyet e világon, ez életfolytán, Istenre, vagy akár nagy, akár kis istenekre való minden hivatkozás nélkül maga számára és maga által, elérhet az ember. Szintúgy, mint az Upanisádok, a legfőbb súlyt az ismeretre fektette; de már nem az Isten ismeretére; hanem az emberek, és dolgok valódi természete tiszta felfogására. És az ismeret szükséges voltát a tisztaságnak, az udvariasságnak, a becsületességnek, messzeterjedő rendkívül nagy szeretetnek szükséges voltával szaporította.» (Rhys Davids, Hibb. L.)

¹⁾ Manifestation. — ²⁾ Azt bizony Rhys Davids úr nélkül is tudtuk már régen.

³⁾ Outcome. Neologismus, a melyet az angol-német szótárakban nem lelünk. Ha valamelyikben megvan, egészen más jelentésű, kereskedelmi műszó.

⁴⁾ Concentration. — ⁵⁾ Difficulty. — ⁶⁾ Trsná szanszkrit. — ⁷⁾ Mystery.

B. Ezzel az idézettel, melynek tartalma ellen nincs neki kifogása, felüti a fejét a nem csak naturalista, hanem agnosticus Huxley, és Herbert Spencer hívének vallja teljesen magát. Hogy miképp köszöni meg Spencer ezt a pártolást, meglátjuk a 98. lapra szóló jegyzés alkalmával.

H. Az akkori görög bölcelet hasonló irányt vett. Herakleitos szerint a mindenséget sem istenek, sem emberek nem csinálták, hanem mindig volt és mindig lesz; egy kellő mértékben égő és hamvadó tűz. (Mullach, Heracliti fragmenta.) És a mi szerepet utódjai, a stoikusok a «bölcs» tudományának s akarásának tulajdonítanak, az az ő istenségeknek inkább bókolat tárgyává tette, mintsem oly hatalommá, a melylyel számot kell vetni. A hindu vallásfelekezeteknél «Buddha» és «Arhant» fölül kerülnek. Brahmán¹⁾ és a stoikus «bölcs» legalább is Zeussal egyrangú.

Berkeley nem győzi állítani, hogy lélekről vagy szellemről nem lehet képzetünk.²⁾ — «Ha valaki kételkednék az igazságán annak, a mit itt nyilvánítok, gondolja meg, hogy bír-e képzetet alkotni erőről, vagy ható lényről,³⁾ vagy hogy van-e képzele arról a két erőről, a melyeket *akarát* és *értelem* nevekkel jelölnek, egyiket a másiktól megkülönböztetve, valamint egy harmadiktól is, u. m. az állomány vagy általában lény képzetétől, a mely azzal a viszonyias fogalommal párosul, hogy a főlebb nevezett erőknél substratumául vagy alanyaúl szolgál és a melyet *lélek* vagy *szellem* nevekkel jelölnek. Ezt tartják némelyek, de a mennyire láthatom, az *akarát*, *lélek*, *szellem* szavak nem telelnek meg⁴⁾ különböző képzeteknek, sőt igazában egy képzetnek sem, hanem valaminek, a mi merőben különbözik a képzetektől és a mi működő⁵⁾ levén, nem lehet semminemű képzethez hasonló, se nem viselheti egyiknek is a képét, (ámbar meg kell vallani, hogy van némi fogalmunk lélekről, szellemről és az elme műveleteiről, u. m. akarásról, szeretésről, gyűlölésről, annyiban, hogy tudjuk és értjük e szavaknak a jelentését.)» (Berk. The Principles of Human Knowledge, LXXVI. — V. ö. LXXXIX, CXXXV, CXLV.)

Vitatni való, vajon lehet-e »némi fogalmunk« arról, a miről nem bírnak »képzetet« alkotni.

B. Lehet biz' a, kétségkívül és vitatás nélkül. Huxley megharagudnék, ha azt kérdenők tőle: «van-e fogalma» attractióról, repulsióról, levegő és aether hullámozásáról, kémiai rokonságról, atom-

¹⁾ Itt eltávoztam egy kissé az eredetitől, a mely nem egy tekintetben téves és így szól: „In Hindu speculation the „Arahat“, still more the „Buddha“ becomes superior to of Brahma.“ Az „Arahat“ gyanus szó, a mely sem szanszkritban, sem Páliban nem létezik. *Arhant* v. *Arhat* a Dzszainák vallásrendszerében, a mely Kr. u. száz évvel keletkezett, főistent jelent, de Buddhának is egyik neve a sok közzül. Sem egyik, sem másik, hát nem bölceleti „speculatio“ szüleménye.

²⁾ Idea. — ³⁾ Power or active being. — ⁴⁾ Stand for. — ⁵⁾ Agent.

ról, villamosságról? De aztán merné-é mondani, hogy «bir képzetet alkotni» igazi mivoltukról?

H. Berkeley különböző mondományokat ¹⁾ kapcsol a «felfogó tetties lényhez ²⁾, elméhez szellemhez, lélekhez vagy enmagamhoz. « (I. II. Rész.) Az mondatik pl., hogy «oszthatatlan, testetlen, terjedetlen és romolhatatlan.» Az «oszthatatlan» mondománynak, noha nemleges alakú, erősen igenleges következményei vannak. Mert ha a «felfogó tetties lény» szorosán véve oszthatatlan, az ember lelkének azonegynek kell lennie az Isteni szellemmel, a mi Hindunak vagy Stoikusnak derék tanítvány, de aligha az lenne az orthodox keresztény bölcseleonek. Másfelől, ha a felfogó tetties «lény» »állománya» fel van tettiesen osztva az egy Isteni és számtalan emberi valóságok közt, miképp lehessen az «oszthatatlan» mondományt jó móddal alkalmazni reá?

Úgy véve a szavakat, a mint idézve vannak, oda visznek, hogy az állománynak bármínő ismerhetőségét kell tagadnunk. Az «anyag», a «szellem» szenvedményeivé ³⁾ levén felbontva, a «szellem» a gondolkodásnak és erőnek bévallott megfoghatatlan s megismerhetetlen személyesítésévé olvad ⁴⁾; következésképp a világegyetemben a látszatok tolyamán kívül minden csupádon csupa föltevés ⁵⁾. Valóban, a Pyrrhonista azt azt az ellenvetést támaszthatná, hogy ha «esse» a. m. «*percipi*», magának a szellemnek sem lehet másnemű létezése, semmint oly felfogás és (észrevétel = perceptio), a mely «enmagává» személyesítődik ⁶⁾, vagy mint egy másik szellem észrevétele. Az elsőbb esetben a tárgyias valóság tűnik el; az utóbbiban, a mint látszik, egyik a másikat észlelő szellemek végetlen sorát kell felvennünk.

B. Aztán mondja valaki, hogy kihalt a sophisták iskolája!

H. Figyelmet érdemel, hogy mily közel jár olykor Berkeley műnyelve a stoikusokéhoz; így (CXLVIII.) «A mint látszik, a *nem gondolkodók* csordája azt követeli, hogy *nem birja látni az Istent* . . . De bizony csak ki kell nyitni a szemünket, hogy tisztább és teljesebb szemlélettel lássuk a mindenek legfelsőbb Urát, semmint teremtménytársaink bármelyikét . . . mindenkor és mindenütt látjuk az Istenségnek nyilvánvaló jeleit: minden a mit látunk, hallunk, érzünk vagy bármi módon érzéklünk, az Isten hatalmának levén jele vagy eredménye . . . » (CXLIX.) «Ennélfogva, akárki előtt a ki legkevésbé is bir elmélkedni, semmisen lehet *kitünőbb igazság, mint a létezése az Istennek*, vagyis annak a szellemnek,

¹⁾ Predicates. — ²⁾ Perceiving activ being. — ³⁾ Affections. — ⁴⁾ Hypostasis of thought and power. Fordítsuk le érthető nyelvre: „Öntudattá válik.“ Úgye lehet-é felfogást vagy észrevételt öntudat nélkül, fogást fogó nélkül, vételt vevő nélkül csak gondolni is? — ⁵⁾ Purely hypothetical assumption — ⁶⁾ Hypostasized into a „Self.“

a ki bensőleg van jelen elméinkben és alkotja bennök a különbözőkéféle képzeteket és érzéseket, a melyek szakadatlanul érdekelnek, és a kitől egészen és teljesen függünk, a *kiben élünk, mozgunk és létezőnk.*» (CL.) («De azt kérditek, hogy hát a természetnek nincs-e semmi része a természeti dolgok alkotásában és mindnyájukat az Isten közetten és egyedüli munkálatának kell-e tulajdonítani? . . . ha *Természet* alatt az Istentől és a természet és az érzékelt dolgok törvényeitől különböző valamit értetek, meg kell vallanom, hogy az a szó nekem üres hang és semmi érthető jelentés nem fűződik hozzá.) Az így értett Természet hiú *Chimaera*, a melyet az Isten mindenüttjelenvalóságának és véghetetlen tökéletességének igazi ismerete nélkül szűkölködő pogányok állítottak elé.»

V. ö. Senecaval. (*De Beneficiis*, IV. 7.)

«Natura, inquit, haec mihi praestat. Non intelligis te, quum hoc dicis, mutare Nomen Deo? Quid enim est aliud Natura, quam Deus, et divina ratio toti mundo et partibus ejus inserta? Quoties voles, tibi licet aliter hunc auctorem rerum nostrarum compellare, et Jovem illum optimum et maximum rite dices, et tonantem et statorem; qui non, ut historici tradiderunt, ex eo, quod post votum susceptum acies Romanorum fugientum stetit, sed quod stant beneficio ejus omnia, stator, stabiliorque est: hunc eundem et fatum si dixeris, non mentieris, nam quum fatum nihil aliud est, quam series implexa causarum, illa est prima omnium causa, ex qua caeterae pendent.»

Látnivaló hát, hogy a jó püspök igen is keményen támadja meg a «pogányokat», a kik szavainak az övéi körülírása lehetnének.

Van még más irány is a Berkeley bölcséletében, a mely, nem mondom, hogy egyezik a Gautamáéval, de mindenesetre segít érteni a Buddhismus alapvető dogmáját.

«Úgy találok, hogy kényem szerint támaszthatok képzeteket az elmében és változtathatom s ide s tova tolhatom a jelenéseket¹⁾ valahányszor jónak látom. Csak akarnom kell s legott eléáll ez s ez a képzet a képzelődésemben s ugyanazon erővel el is törlődik és másnak ad helyet. A képzetek ezen alkotását s elenyésztetését bizvást nevezhetni működő elmének.²⁾ Ennyi bizonyos és tapasztaláson alapúl.» (Principles XXVIII.)

Azt képzelem, hogy jó sokan és helyesen azt tartják, hogy a tapasztalás éppen az ellenkezőt mondja, és hogy akárkinek szoktak lenni képzeteik, a melyeket akarattuk semmi erőlködésével nem bírnak elméjükből kivetni és helyöket másokkal foglaltatni el.

B. Merem állítani, hogy középben van az igazság. Van akaratunktól függetlenül elé álló, vannak üldöző, olykor elútasíthatatlan képzeteink; de vannak ám számtalanok, a melyeket akarattunkkal

¹⁾ Scene. — ²⁾ The mind active.

támasztunk. Példák helyett kinek-kinek saját tapasztalására hivatkozom.

H. Hanem könnyű kimutatni, hogy Gautama, ha bizakodott abban, hogy eléállíthat és elenyésztethet¹⁾ képzeteket, úgy ő, mint-hogy eszményi képzetek csoportjává oszlatta fel magát, abból természetesen következik, hogy el is enyésztethette.

B. Tökéletesen igaz. A gyermek, a ki kártyavárat épít, el is fúhatja. Csak az a kérdés, hogy a Gautama saját rendszere-é a kártyavár, vagy az, a melyet Rhys Davids meg Goldenber s utánuk Huxley adnak ki annak.

88. l. 11. s. — „a nyugalom hallgatás.”

A Buddhizmus szerint egy életnek a reá következőhöz az a viszonya, a mi egy lámpa lángjának a vele gyújtott más lámpa lángjához. Az «Arahat»-nak vagyis avatottnak «sem külalak, sem szerkesztmény, sem teremtmény, sem teremtő, sem bármi módon létezés nem kell, hogy egyéb legyen, semmint okvetetlenül szétbomlásra szánt alkatrészek ideiglenes elhelyezése.»²⁾ (Rhys Davids, Hibbb. L.)

Az «enmaga» csupádon csupa látszatok csoportja, melyet az «életvágy tart össze; ha az a vágy megszűnik, az életek azon lánczának a Karmája nem fog többé befolyjni bármely egyénre se, és ez nem fog többször újjá születni, mert születésnek, hanyatlásnak és halálnak, gyötremnek, kesergésnek és reményvesztésnek³⁾ arra a lánczra nézve örökre vége fog lenni.

Az »Arahat«-nak, a kiből az életvágy megszűnt, Nirvána az elméje állapot. Dr. Oldenberg élesen és kitarással tárgyalja főnnebb idézett könyvében a Nirvánára vonatkozó különféle magyarázatokat. A kérdésnek többfelőli megvitatásai eredményét következőleg gondolom megállapíthatni:

1. A «Nirvána» műszóhoz fűzött mondományokból vont logikai következtetés azt minden valóságból, meg- és felfoghatóságból kivetkezeti. Akárhogy alkalmazzuk, csak a megsemmisülésre üt ki.

2. De az nem a rendes jelentésű megsemmisülés, mert élő Arahat vagy Buddhista nem juthatott volna belé.

3. És minthogy a hívő Buddhista meggyőződése szerint a Arahatban fájdalomnak, bánatnak, bűnnek minden lehetősége kiirtódott és tökéletes béke és megnyugvás nyerődött, ő kirekesztőleg arra az örvendetes végteljesülésre irányozta és minden képzelhető létezés és fájdalom tagadását egy valódi áldott állapotá személyesítette. Az annál könnyebb megeshetett, mivel Gautama nem akarta semmi értelmezését adni a Nirvánának...

B. Nem, hogy «nem akarta» volna, de nem volt szüksége reá.

¹⁾ To make and unmake. — ²⁾ Collocation. — Azokat a schemákat vagy symbolicus alakokat juttatja eszembe, a melyekkel a kémikusok akarják képzelteni az atomok és moleculák elrendezését. — ³⁾ Despair.

A Buddhizmus eredetileg dogma nélküli erkölcstan volt, és Gautama a Nirvána szót a Brahmanizmustól a korában divó értelemben vevén át, az a tanítványai előtt ismeretes volt. De ők nem vették az ügyet ez oldalról számba.

H. Valami olyanforma van abban a kifejezésben is, a melylyel szoktak élni, midőn egy sokáig szenvedő halálos betegnek «boldog megszabadulást»¹⁾ kívánnak. Az ő saját nézeteik szerint²⁾ mindig fölöttébb kétséges, vajon az illető beteg a «megszabadulás» után boldogabb lesz-e, mint az előtt.

Az a közönséges vélemény, mintha a Buddhizmus az akár-hogy értett megsemmisülésre levén végleges kilátása, valami búskomor hit volna, nem látszik a tényállással megegyezőnek. Sőt a hívő a Nirvánába jutást nem csak vidáman, hanem hő vágygyal áhítozza.

88. l. 14. s. al. „bámúlatos sikereit.“

A Gautama személyes tulajdonságai rajzának — melyre az életírástá gyorsan vált legendaszerű adomák és a szeltemben hitt és gyorsan életírássá vált népmesékkel egyező és mindenkitől értett születés történetek adtak a vonásokat — a befolyása kétségkívül nagy szerepet játszott. Aztán, Gautama, ámbár a mennyire tudjuk, nem bolygatta a Varna-rendszert, (szokottabban a kasztrendszer), a tanítványai között nem akart más különbséget ismerni el, semmint az üdvözülés felé haladással járó tökéletességbeli; ezzel a tanítmányával és a mindenértő lények iránti szeretet és jó indulat nyomós ajánlásával lerontott minden társadalmi, polgári, faji korlátot. Egy harmadik intézkedés a sanyarúbb vallású Buddhistáknak külön szerzetes közönségbe való szervezése, mely szerint a világiaknak a cselekvés terén széles kör volt engedve s az a remény nyújtva, hogy az áldott, ideiglenes állapotok valamelyikében honosítást kapnak. Néhány százezer évi rögtön kapandó paradicsomra való kilátás mellett, az azutáni következmények előtt szemet hűnyhatott a közönséges ember.

89. l. 5. s. „a fejlődés fogalmával.“

Hajdan, még a Görögöknél is, a volt a divat, hogy minden Görögbölcseletet Keleti forrásokból merítettnek tartottak; ezelőtt kevés idővel pedig szintoly közönségesen tagadták, hogy a Görög bölcseletnek volna bármi kapcsolata az Indiai fürkészettel. Úgy látszik azonban, hogy a két szélsőség közt középben van az igazság.

A Joniai értelmi mozgalom nem elszigetelt. Csak egyik az, a hatalmas elnei kovász működésének e szorványos jelenségei közzül, a mely az Aegaei tenger és éjszaki India közti teren folyt le a mi időszámításunk előtti nyolczadik, hetedik és hatodik százévben. E

1) Happy release. — 2) Nem tudom vajon „az ők“ a szabadulást kívánókra vagy a buddhistákra, vagy mindkettőjökre vonatkozik-e?

háromszáz év alatt a Palaestinaí Semiták közt a Prophetismus érte el a tetőpontját; az Iráni Árájknál a Zoroastrismus kapott lábra és lett egy hódoltató népfaj hitvé; a Hindostani Árájknál a Buddhismus keletkezett és terjedt bámúlatos gyorsasággal; a Joniai Árájknál pedig a természetkutató tudomány vette kezdetét. Bajos volna más háromszáz évet lelni, a mely ezekhez fogható négy eseményt szűlt volna. Az emberi nem fennálló főbb vallásai mind a három elsőből keltek: a negyedik pedig az a kis forrás, a mely ma a pozitív tudomány nagy folyamává duzzadtott.¹⁾ Nem képtelenség, hogy Jérémiás és a Joniai legrégebb bölcselő találkozhattak és beszélgethettek volna egymással. Ha ezt teszik vala, véleményeik valószínűen nagy részben különböztek volna és érdekes dolog gyanítani, hogy vitatkozásaik azon kérdések körül forogtak, a melyek ma is tüzes vita alatt vannak.

Úgy látszik hát, hogy a hajdani Joniai bölcsélet a Nyugati Ázsia Semita és Árja lakosságának erkölcsi s értelmi életét felszító mozgalom egyik eredménye volt. Ennek az általános ébredésnek a körülményei kétségkívül különb-kölnöb-félék voltak; de egyiköket a mai kutatás felettébb kitünővé tette, t. i. egy nagyon ős és erősen eléhaladott társadalom létezését az Euphrates és Nilus völgyeiben.

Tudva van most, hogy a Kr. előtti VI. százévnél ezer, talán két ezer évvel is, régebben Assyriában és Egyiptomban igen magas fokra vala hágva a műveltség. Nem csak festés, szobrászat, építőművészet, kézművesség²⁾ a fejlődés magas fokára értek, hanem legalább Chaldaeaban, ismeretek roppant halmaza volt felgyűjtve és módszerezve a nyelvészet, mathesis, csillagászat és természetrajz tudományszakaiban. A hol a tudományos szellemnek ily nyomai láthatók, ritkán van távol tőlük a természettudományi fürkészés is, jóllehet, a mennyire tudom, sem Accadiái sem Egyiptomi bölcsélet maradványaira nem akadtak.

Földrajzilag középponti állomást foglalt el Chaldaea a polgárosodás legrégebb tanyái közt. Amaz óriási kalmároktól a Phoeniciaiaktól nagyban segített kereskedelem kapcsolatba fűzte Chaldaeát mindnyájokkal a szóbevett időszak előtt ezer esztendővel. És a kilencez-dik, nyolcezadik, hetedik százévben az Assyriabeliek, a Chaldaeaiak letéteményesei, valamint későbbben a Makedoniabeliek s a Rómaiak valának a Görög műveltség letéteményesei, ellentállhatatlan erőt adtak a Chaldaeai irodalmat, művészetet és tudományt messzire és sokfelé terjesztő más tényezőknék.

Nehezen bírom képzelni, megvallom, hogy a Görög bevándorlókra — a kik körülbelől abban a viszonyban voltak a Babylo-

¹⁾ Minthogy szerzőnk nagy stylistá hírében áll, nem engedhetem el neki ezt a helytelen metaphorát, a melyet már az értekezés szövegében is (3. lapon) megróttam. — ²⁾ Industrial arts.

niakhoz és Egyiptomiakhoz, a miben a későbbi barbar Germanok a Birodalombeli Rómaiakhoz — ne lett volna teméntelen befolyása az új életnek, a melylyel megismerkedtek. De van egyenes bizonyosságunk bőviben arról, hogy milyen nagy volt az a befolyás bizonyos körökben. Nincs kétség — felteszem — a felől, hogy a Görög a Keletiekhez ment olvasást, írást és számvetést tanulni és hogy Semita theologusok gyarapították az ő mythologiai hagyományait. Az sem látszik most kérdés alá jőni, hogy a Görög művészet sokkal tartozik az Egyiptominak és Chaldaeainak.

De annak az adósságnak nagyon tanulságos a milyen volta. A kötelezettség világos, de határai kevésbé vannak kimérve. Semmitem példázolja jobban a Görögök művészete konok eredetiségét, mint művészetöknek a Keletiekhez való viszonya. Tanítóik mesteri kitűnősége nemcsak nem alacsonyította őket csupa utánzókká, hanem minél hamarabb abban jártak, hogy javítsák a kapott oktatást és az idegen mintákat csak lépcsőknek tekintsék, a melyeken haladva alkossák fölülmulatlan és fölülmulhatatlan remekeit. A művészet sibbolethje az emberi alak. A hajdani Chaldaeaiak és Egyiptomiak, szintűgy mint a mostani Japániak, csuda dolgokat míveltek a madarak és négy lábúak képezésében ¹⁾; az ember arc képezésében is, magasabb mint csupán becsülendő fokra emelkedtek. De legnagyobb erőlködésök sem emelte őket arra a színvonalra, a melyen a Görögök bírták testesíteni a női kedvességet és a férfiúi erővel párosult szépséget.

Megérdemli, hogy elmélkedjünk rajta, hogy miképp hatott az élesen látó és ítélő Görög elméjére a társadalmi, polgári és vallási eszmék összeütközése, a mely az Ázsiai gyarmati élet körülményeiből keletkezett. Az Jóniai polgári élet átment a társadalmi és politikai változások egész hanglétráján, a patriarchalis és gyakran súlyos királyságtól fogva a zabolátlan néptömeg még terhesebb uralmaig, a mint haladott a döntő hatalom felé, a mely szokta többnyire elhallgattatni a politikai kérdéseket, a melyeket haladása minden állomásán mind a két fél részéről véghetetlen ékesszólással és érveléssel feszegettek. Az Jóniaiban rejülő fürkésző tehetség érintkezésbe jött a Mesopotamiai, Egyiptomi, Phoeniciai theologiákkal és cosgoniákkal, az Orphismus avatottaival, a Mysteriumok vakbuzgó ²⁾ ábrándozóival; meglehet, hogy a Buddhissal és Zoroastrissal, sőt meglehet, a Judaisissal is. És megjegyzték már mások, hogy a pártoskodó supernaturalismusok kölcsönös ellentmondásai a naturalismus származtató tényezői közt nagy szerepet viselni alkalmasok. ³⁾

¹⁾ Representation. — ²⁾ Fanatical. — ³⁾ It has been observed that the mutual contradictions of antagonistic supernaturalisms are apt to play a large part among the generative agencies of naturalism. — Nem értem, de lefordítottam a hogy tudtam, abban a reményben, hogy lesz valaki a ki érti.

E szerint különb-különbféle külső befolyások szolgálhattak a bölcelet keletkezésének a Joniai görögöknél a hatodik száz évben. De a Görög elme áthasonító tehetsége — mindennek, a mire rátette a kezét, hellenizálása — itt oly hatásos működött, hogy most már a bölcelet történelme legtekintélyesebb írói nem engedik meg, hogy idegen befolyások kétségtelen nyomai létezzenek. Mindazáltal meg lehet, úgy vélem, engedni, hogy a Herakleito-Stoikus tanok és a korábbi Hindu-bölcelet összetalálkozása rendkívüli figyelmet igényel. Mind a kettő szerint a világegyetem a körben forgó változások egymásután következtében halad. A Kalpának megfelelő Nagy Esztendő¹⁾ egy egész körszakot²⁾ foglal el a világegyetemnek folyadékból keletkezésétől fogva a tűzben való szétolvadásáig. — »Humor initium ignis exitus mundi«, írja Seneca. Mind a két összemeny³⁾ szerint a világban maradandólag honol egy erély forrás, a Brahman vagy Logos, a mely megszabott és megszeghetetlen törvények szerint működik. Az egyéni lélek a világszellem kifolyása és abba is tér vissza. Tökéletességet csak egyéni törekvéssel, vezeklő fegyelem által érhetni el, és az inkább fájdalomatlanság, mint boldogság állapota, ha csakugyan valami egyébnek, mint háborgató indulatok nem léte állapotának lehet mondani. A bévégződés jelszava: »In Coelo Quies« Hindunak és Stoikusnak egyaránt szolgál és a teljes (absolut) nyugalmat bajos megkülönböztetni a megsemmisüléstől.

A Zoroastrismus, a mely földrajzilag középhelyzetet foglal a Hellenismus és Hinduismus között, egyezik az utóbbival abban, hogy a világnak voltaképpi rossz voltát elismeri⁴⁾, de különbözik mind a kettőtől abban, hogy egymás ellen vívó két elvet személyesít merőben, a melyek egyikének tulajdonit minden jót, és a másiknak minden rosszat. Tulajdonképpen két világnak, egy jónak és egy rossznak állítja a létezését; az utóbbit a rossz hatalom teremti a végett, hogy megrontsa az előbbit. A mi világunk ama kettőnek a vegyítése és az »utolsó ítélet« az Ahriman művének tősgyökerestől kiirtása.

89. l. 14. s. — „metaphoráiban“

Nincs kelepceze, a mely az ó-hagyományok tanulmányozója lábát oly hamar megfogja, mint a melyet a hajdankor nyelvének a mostani kifejezőmódokhoz hasonló volta vet. Nem bátorkodom a

¹⁾ A „Kalpa“ és a „Nagy v. Platoni év“ csak annyiban felelnek meg egymásnak, hogy mindenikök egy cyklust alkot. De az utóbbinak a cyklusa a világ folyásának csak egy szakasza s hossza mintegy 20000 év (l. a szöveg alatt 101. lap.) A Kalpa cyklusa a világ élete kezdetétől fogva végenyésztségig és sok millió évig tart.

²⁾ Cyclus. — ³⁾ Systema.

⁴⁾ Helyesebb lett volna így mondani, hogy „a rossznak voltaképpi létezését a világban“. Így aztán megegyezett volna az állítás a mindjárt következőkkel.

görög bölcselek leghomályosabbikát magyarázni; csak annyit akarok kimutatni, hogy szavai, a mint illetékes magyarázói fogják fel, jelenkori eszmékre különösen jól illenek.

A mi a fejlődés általános elméletét illeti, a részben nincs semmi baj vele. A folyóról való jeles mondat (4. lap); a parton játszó gyermek képe (90. lap); a czivódásnak király és atya volta (8. lap) döntő példának látszanak. A ὁδός ζω κατω μη¹⁾ különös találóan fejezi ki szervies fejlődés azonegy voltát állatokban és növényekben; csak a felől lehet kérdés, vajon a Herakleitos-féle »zivódás« magában foglalja-e világosan a »létért való küzdelem« fogalmát. Megint kísért az a felfogás is, hogy a Herakleitos-féle »tűz« játszotta szerepet ahhoz hasonlítsuk, a melyet a mostaniak a »meleg«-nek tulajdonítanak, vagy inkább a mozgásnak, melynek a »meleg« egyik módja, az okához; és egy kis elmésség az »erély maradáóság«²⁾ tanát láthatná előárnyékozva abban a mondatban, hogy mindenek tűzzé változnak és a tűz mindenné, mint az arany árukká és az árúk aranyrá.

90. l. 11. s. al. „Világos lehetetlenség“.

Pope sorai az »Emberről« írt versezetében³⁾:

Minden csak része egy bámitó egésznek;
Melynek lelke Isten s teste a Természet,

csak körülírása Seneca mondatának: »quem in hoc mundo locum deus obtinet, hunc in homine animus: quod est illic materia, id nobis corpus est«. (Epist. LXV. 24.); a mi megint az Ó-Stoikus tannak: εις ἅπαν τοῦ κόσμου μέρος διήκει ὁ νοῦς, καθάπερ ἀφ' ἡμῶν ἡ ψυχὴ⁴⁾ latin fordítása.

A mi annak, a mit a köznép »rosz«-nak nevez, az egyetemeségét⁵⁾ illeti, arra nincs jobb tanúbizonyság, mint a Stoikusok iratai. Ezek az ultrapessimisták gúnyversei raktárául szolgálhatnak. Herakleitos (Kr. el. 500 körül) éppen oly kíméletlenül szól a rendes emberiségről, mint tanítványai 300 évvel későbbben. És valóban nem látom szükségét, hogy ama sötét élet-nézet okát akár Alexander utódai, akár a római első császárok alatti idő körülményeiben keressük. A kinek keblében erkölcsi eszmény honol, az a világot, beleértve önmagát is, rosszal teljesnek kell, hogy lássa.

92. l. 1. s. — „Epikuros ólja ajtaja.“

Az ismeretes szólammal¹⁾ élek, de tiltakozom az ellen, mintha

¹⁾ Az út fel s alá mindegy. — ²⁾ Conservation of energy. — ³⁾ Essay on Man. Ep. I. 267—8.):

All are but párts of one stupendous Whole,
Whose body Nature is, and God the soul.

⁴⁾ Az ész a világnak minden részébe elhat, mint a mienkbe a lélek. —

⁵⁾ Universality. — ⁶⁾ „Épicuri de grege porcus.“ (Horat. I. Epist. 4,16.)

Epikurost akarnám vele gúnyolni, mert bizony az ő tanai kevésbé illettek az őlba, mint a Kynikusokéi. Ha eszünkbe tartanók, hogy az a fogalom, mely szerint a test a kútfeje a rossznak, meg azt a nagy mondást: *Initium est salutis notitia peccati*¹⁾, az Epikuros tulajdona, kevesebb esalatkozást tartanánk az Epikurismust illetőleg önként érthető igazságnak.

93. l. 10. s. ol. — „*furcsának hangzik*“.

A Stoikusok azt mondák, hogy az ember *Zōon λογικόν, πολιτικόν, φιλόλογον*, azaz eszes, polgárosult, egymást szerető állat.²⁾ Nézetök szerint az ember felsőbb természete abban jár, hogy megnevezett három irányban fejlődjék, mint a növény irányul arra, hogy jelleg alakjára nőjön. Minthogy, mellőzve a gyönyörűség és fájdalom eszméjét, azt mondhatjuk, hogy minden a mi a növényt jellege valóításában akadályozza, rossz, és a mi elősegíti, jó: úgy az erény is, a Stoikusok értelmében, t. i. az a viselkedés, a mely az eszes, polgári és emberszeretés eszményi állapotára törekszik, magában és minden indulat hozzájárultától függetlenül jó . . . .

B. Az értelmezés ellen semmi kifogásom. De hogy szolgálhat-e az a csupán philosophusoknak érthető eszmény (ideal) a közönséges ember cselekvényeinek sinórmértékül, az más kérdés, a melyre a Stoikusok ügyet sem vetettek.

H. Az ember »animal sociale communi bono genitum«. A társadalom biztonsága e ténynek elismerésétől és követésétől függ. *Salva autem esse societas nisi amore et custodia partium non possit.* (Seneca. De Ira. II. 31.)

94. l. 4. s. — „*alapították volna.*“³⁾

A Stoikusok physikai elméletének abban áll a fontossága, hogy az okszerűség (causalitas) törvényének merő általánossága következményével a természet rendjével együtt el van ismervé benne. Annak a rendnek szabályos alakja csak másodrangban jó tekintetbe.

Sok értelmes ember merő igazságnak tartja, hogy pantheismus, materialismus és a lélek halhatatlansága felől minden kétség összeférhetetlenek a vallással és erkölisséggel. Megvallom, hogy e dogma elfogadásában némi nehézséget látok. Mert a Stoikusok, a mint tudva van, a legtúlzóbb materialisták és pantheisták voltak. És a sanyarú Stoikus a léleknek nemcsak örök tartását nem hitte, hanem volt olyan is, a ki halála utáni létezését is tagadta. Ámde az is

¹⁾ Szintán azt mondja egy másik közmondás: *Erroris agnitio est dimidia emendatio.* ²⁾ Epictetos mondata.

³⁾ *Igazítás.* A 94. lap 3. sorából kimaradt egy szó. A mondatnak így kell lenni: „akar a külön teremtésre egyfelől, akár másfelől a mostani rend öröklézésére alapították volna.“

szintoly bizonyos, hogy minden pogány bölceletek közt a Stoicismus a legmagasabb erkölcsstani fejlődést mutatja fel, azt a legvallásosabb szellem lelkesíti, és a legmélyebb hatása volt nemcsak a római, hanem le egész a mai napig az újkori legderekből emberekre is.

A legkorábbi egyházi atyák Senecát kereszténynek tartották és a szentek közé számították; és Pál apostollal folytatott levelezésének igazi voltát korunkban is erősen vitatták orthodox írók. Hogy a levelek, a mint mi bírjuk, semmitérő koholmányok, világos; és egymástól oly messzeálló írók, mint Baur és Lightfoot egyeznek abban, hogy az egész dolog alaptalan.

A Durhami néhai püspök¹⁾ értekezése attól a kérdéstől függetlenül és kiváltan méltó a tanulmányozásra azért, hogy számos hasonlóságokat mutat ki Seneca gondolatai és a Sz. Pál levelei írójáéi között. Ha meggondoljuk, hogy az apostolok Cselekedetei írója Aratustól vagy Cleanthestól vett idézetet ad az apostol szájába és hogy Tarsus városa bölceletnek, kivált a Stoikusokénak széke volt (Chryssippus maga is a közel fekvő Söli polgára vala) nem nehéz felledeznünk ama hasonlóságok eredetét.

Megütköztet, hogy oly magasrangú tudós, mint dr. Lightfoot úgy beszél a Stoicismusról, mint a »reményvesztés²⁾ philosophiájáról«. Sőt bizony inkább volt az oly férfiak bölcelete, a kik minden csalatkozást³⁾, köztök a gyermekies reményvesztést is eldobván, abban jártak, hogy békében tőrjenek minden körülményt, a melyet a világrend teremthet mindaddig, míg azok a körülmények összeférhetnek az erény felé haladással, a mely szerintök csak maga szolgáltat czéltárgyat a létezésnek. Árnyéka sincs a reményvesztésnek abban a nyilatkozatban, hogy a »tökéletes« ember Zeussal mindenben, kivéve a létezés tartamát, egyenlő. És ítéletem szerint szintoly kevésé mutatkozik benne a kevélység, — holott gyakran szolgál tárgyúl a Stoikus kérdéstről értekezőknek. Adjuk meg azt a Stoikus alaptélt, hogy az erényen kívül semmi sem jó, adjuk meg, hogy a tökéletességre jutott bölcs merőben erényes, mert csak az ész, a Zeus kifolyása vezérli, s aztán nincs menekülés a Stoikus következtetésétől.

94. l. 20. s. — „az apatheia volt.“

Az «*apathia*» mostani fogalmának annyira elütnek a jegyei a Görög eredetiétől, hogy szükségesnek láttam az eredeti alakjában élni ezzel a műszóval.

95. l. 20. s. — „*Jemondásban keresi üdvét.*“

Sok Stoikus bölcselő arra biztatta tanítványait, hogy vegye-

¹⁾ Lightfoot, *Epistle to the Philippians*. — ²⁾ Dispair. Vulgo: kétségbeesés. — ³⁾ Illusion.

nek tevékeny részt a közdolgokban: és a Római világban néhány százév folytán a legderékabb államtérftiak erősen hajlottak a Stoicismusra; azonban csak oly férfiakban, mint Diogenes¹⁾ és Epictetus látszik bételjesülve a Stoicismus logikai törekvése.²⁾

98. l. 6. s. — „erkölcsileg a legjobbak.“

Önként értődik, hogy szorossan véve a társadalmi élet és erkölcsi rend, a mint a tökéletesség felé halad, része a fejlődés általános műfolyamának, éppen mint számtalan növénynek és állatnak csoportosulni szerető szokása, a mely teméntelen hasznukra szolgált, része annak. Egy méhraj szervezett polgárság, a melynek minden tagja szerepét szervies szükségletei szabják meg. Királynék, dolgozó méhek és herék úgy szólva kásztok, a melyeket megjelölt természetes korlátok választanak el egymástól. Madarak, emlősállatok közt társaságok állanak össze, a melyekben a kötelék tisztán szelleminek³⁾ látszik lenni, azaz úgy látszik, hogy csupán az egyéneknek egymás társasága iránti vonzalmától függ. A túlhágo önzést a viaskodás tartja léken. A társadalomnak már kezdeties alakjában is szerepel a szeretet s a félelem és kényszeríti az egyént, hogy kisebb s nagyobb mértékben lemondjon a magánakvalóságáról.⁴⁾ Ekkor aztán kezd dolgozni az általános világrend ellen az erkölcsi rend, a mely szorossan véve az előbbinek egy része, szintűgy mint a gőz tódulását szabályozó készülék⁵⁾ egy része a gőzgép erőművezetének . . .

B. Az itt közlött értekezést ismertető cikk írója az Athenaeumban azt mondja erre a jegyzésre: «Ha a társadalom kezdeties alakjaiban a «szabályozó csak arra való, hogy módosítsa a gép működését, nem látni át, hogy a társadalom magasra fejlett alakjaiban miért törekedjék általában ellenszegülni a gépnek . . . Ily világban tekintve az erkölcsi rendet, eszesebben⁶⁾ lehetne azt oly tevékenységnek jellemezni, a mely irányozza inkább és ellenőrzi, semmint merőben ellene áll a világrendnek.»⁷⁾ — A bíráló nem látja, hogy *ellenörzés* és *ellentállás* nem egyrangú fogalmak, tehát nem lehet sem positive, sem negative szembeállítani őket. Hiszen az utóbbi az elsőben benne foglaltatik. A szabályzó szerepének egy része az, hogy gátolja a gőz tódulását a hengerbe; gátolni pedig ellentállás nélkül lehetetlen. Ez egy. Más az, hogy H. sehol sem állítja, azt a mit bíráló fog reá. Csak azt mondja, hogy a kettő nem egyirányú és kimutat oly eseteket is, a melyekben mint ellenfelek állanak

— 1) Nem a Sinopei, a Kynikos. — 2) Logical tendency. — 3) Psychological.

— 4) Selfassertion.

5) Governor. (Az a kettős inga, mely minden gőzgépen forog.)

6) More reasonably described.

7) Cosmical process. . . how the essence can consist in opposing that which is non moral.

szemben egymással. Bíráló látköre általában kelletinél szűkebbnek és a Darwinismus terére korlátoltnak látszik. Azt se bírja pl. «megérteni, hogy az erkölcsiség lényege a nem-erkölcsinek való ellentállása.»

Az Athenaeumi bírálóhoz csatlakozik Herbert Spencer, midőn azon lapban két héttel később imígy nyilatkozik: «Nem látom át, hogy a felolvasásnak ezt az állítását: annak a mi erkölcsileg legjobb — a mit jóságnak vagy erénynek nevezünk — a cselekvése oly viselkedést foglal magában, a mely minden tekintetben ellenkezik azzal, a mi a világszerkezetbeli, létért való küzdelemben vezet sikerre, miképp élhesse túl a 19. jegyzésbeli megengedést.»

Mit engedett meg itt szerzőnk? A szövegben azt írja, hogy «a világrénd hatása annál erősebb, minél kezdetiesebb a polgárosodás.» A jegyzésben pedig azt, hogy itt sem teljhatalmú. Hol van itt elentmondás? De azokban sincs, a mit H. Sp. állít szembe. Mert hogy egy erőrendszer része a másíknak, a mellett működhetnek az egészben egymással küzdő erők. Mikor egy dűlőfélben való falat gerendákkal támogatnak, a fal sulya és a gerendák szilárdsága ellenkező erők! Hanem a logika nem játszik szilárd szerepet H. Sp. okoskodásaiban. Így pl. csakis ő bírja látni, hogy a 19. jegyzésbeli nyilatkozat azt teszi, a mit ő következőleg állít: «A végleges» (a fejlődés legmagasab fokán álló) «ember a lesz, a kinek magán követelményei összeesnek a másokkal közösökkel. Olyféle ember lesz ő, a ki saját természetét önkéntesen követvén, egyszersmind a társadalmi egység működéseit is hajtsa végre; és csakis úgy bírja saját természete teljesíteni, ha minden ember hasonlóan cselekszik.» Azaz, ha az ember teljesen megszűnik állat lenni, a mit bizony nem tesz kilátásba H., a kitől soha sem volt messzebb H. Spencer, mint most, mikor legközelebbnek véli.

99. l. 12. s. al. — „*gondolkodó nádszál.*“

«L' homme n'est qu'un roseau, le plus faible de la nature, mais c'est un roseau pensant. Il ne faut que l'univers entier s'arme pour l'écraser. Une vapeur, une goutte d'eau suffit pour le tuer. Mais quand l'univers l'écraserait, l'homme serait encore plus noble que ce qui le tue, parce qu'il s'ait qu'il meurt; et l'avantage que l'univers a sur lui, l'univers n'en sait rien.» — *Pensées de Pascal*. Chap. II. x.

102. l. 11. s. — „*nemes jellemű tettek.*“

A versezetek nagy része, ifjaktól ifjakkak szól; a művészetnek csak nagy mesterei bírják kitalálni vagy tartják méltóknak tárgyalni a fiatalok érzelmeit. A nem régiben elvesztett két nagy poeta Tennyson és Browning megtette, mindenik a maga utólérhetetlen módjára: az egyik az «Ulysses»-ben, a melyikből idéztem; a másik abban a bámúlatos töredékben, a melynek a kezdete: «Childe Roland.»